

S/O
294.5925
P 985 b. n
V 2.

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016
ACC NO. B. 5201
DATE 28.1.90

5120 80612

श्रीमद्भागवतम्

श्रीमद्भागवतम्

॥ अष्टमस्कन्धः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं नमः श्रीकृष्णाय ।

राजोवाच ।

स्वायम्भुवस्येह (१) गुरो वंशोऽयं विस्तराच्छ्रुतः ।

❁ (यत्र धर्माश्च विविधाश्चातुर्वर्ण्यार्थिताश्शुभाः ।)

यत्र विश्वसृजां सर्गो मनूनम्यान्वदस्व नः ॥ १ ॥

(२) यत्र यत्र हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः ।

गृणन्ति कवयो ब्रह्मस्तानि नो वद शृण्वताम् ॥ २ ॥

यद्यस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् ! भगवान्विश्वभावनः ।

कृतवान्कुरुते कर्ता ह्यतीतेऽनागतेऽप्य वा ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षट् कल्पे स्वायम्भुवादयः ।

आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनाञ्च सम्भवः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिर्कृतमाचार्यदीपिका ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमः श्रीमत्परमहंसास्त्रादितत्त्वार्थकमहाविष्णुकरगदाय ।

सकजन्मानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥

अथाहमे चतुर्विंशत्यध्यायेर्मनुवर्येणम् ।

तत्सुतेऽपि देवेन्द्रैर्मूर्तिभिश्च हरेः सह ॥ १ ॥

प्रतिमन्वन्तरे चैव मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ।

प्रवर्तयन्ति सज्जमान् पाण्डवस्यावरन्ति च ॥ २ ॥

अतो मन्वन्तरस्याहं कुरु ॥ ३ ॥

यैव मे विष्णुर्वाक्येन कुरु मन्वन्तरं ॥ ४ ॥

तत्र विष्णुमेव कुरु मन्वन्तरं विष्णुर्वाक्येन ॥ ५ ॥

इत्यहं विष्णुर्वाक्येन कुरु मन्वन्तरं ॥ ६ ॥

आचार्यः श्रीधरस्वामिः कुरु मन्वन्तरं ॥ ७ ॥

अथ विष्णुर्वाक्येन कुरु मन्वन्तरं ॥ ८ ॥

इत्यहं विष्णुर्वाक्येन कुरु मन्वन्तरं ॥ ९ ॥

अथ विष्णुर्वाक्येन ॥ १० ॥

* इत्याधिकः पठ्यते विरराघः (१) गुरोर्बेशः इति पाठान्तरम् ।
† कर्माणि च महीयसः ॥ इति पाठः विजः ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाध्यायदीपिका ।

महीयसो हरेः अत्र कचिद्वहुपाठान्तरमस्ति तदुपेक्षितम-
स्माभिः ॥ २ ॥

यस्मिन्नतीते वत्कृतवान् यस्मिन्ननागते वत्कर्त्ता करिष्यति
अथ वा वर्त्तमाने यत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

अस्मिन् कल्पे पद्ममनसो व्यतीताः ॥

भीमजीराराधना । भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ रामानुजाय नमः ॥

तृतीये “स्वायं भुवश्च मनोर्विशः परमसम्मतः” इति
पृष्ठे तद्वंशकथनं प्रक्रम्य तावत्तत्र तद्वद्विदुर्देवहृत्या वंशः कथितः
चतुर्थे त्वाकृतिदेवहृत्योस्तद्वद्विदुर्देवहृतिद्विहृत्त्यां वंशमभिधा-
याय स्वायं भुवश्चमनुपक्रम्य तावदुत्तानपादसंततिं सावशेषा-
मभिधायान्तरागमिणीन्यायेन प्रसङ्गात् प्रियव्रतस्य वंशः पञ्चमे
कथितः षष्ठे तु पुनः प्रसक्तानुप्रसक्तकथनानन्तरमुत्तानपाद एव
वंशोऽवशिष्टः कथितः सप्तमे तु तदनुप्रसक्तमुक्तं तदेवं
स्वायंभुवमनुवंशकथनव्याजेन बहुधा भगवतो जन्मकर्मगुणा-
दिषु वर्णितेषु पुनस्तानेव शुभेषुस्तुत्यन्यायादन्येष्वपि मनुवंशेषु
कथ्यमानेषु हरेर्जन्मादिकथनमर्थाप्रसक्तमेव भविष्यतीत्यालोच्य
प्राधान्येनान्यान्मनून् सर्वान् पृच्छति राजा-स्वायंभुवस्येति
त्रिभिः । तत्रोक्तमनुवदति पादत्रयेण हे गुरो ! गुरोरिति
पाठे गुरोस्ततः इह वृत्ते ग्रन्थे स्वायंभुवस्य मनोर्विशो वि-
स्तराच्छ्रुतः वंशं विशिनष्टि यत्र वंशे विश्वसृजां मरीच्यादिनां
मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः संगः अथ नोऽस्मदयम् अस्यान्मनू-
न्वदस्व सचरित्रान् सर्वान् कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥

यत्रयत्र मन्वन्तरे महीयसः निस्समाश्रयधिकस्य हरेः ज-
न्मानि अवताररूपाणि कर्माणि चेष्टितानि च कथयो विद्वांसः
गायन्ति तान्यपि चरित्राणि शृण्वतां भ्रातुं प्रवृत्तानां नः
अस्माकं वद कथय ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! यस्मिन्मन्वन्तरे मनोरन्तरमवस्थानदशा तस्मिन्
विश्वभावनः विश्वपालको भगवान् कृतवान् यस्मिन्नतीते, यत्
यस्मिन्ननागते कृतवान् करिष्यति यस्मिन्नय वर्त्तमाने यत्करोति
तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

एवमापृष्टो मुनिराह— यस्मिन् कल्पे स्वायंभुवादयः
पद्ममनसो व्यतीताः तदाद्यः भुवः मनुः सृष्टं कथितः
सचरित्रः यत्र देवादीनां सम्भवश्च कथितः ॥ ४ ॥

भीमजीनवतमे । जतीर्यकृतवदरत्नावली ।

कृष्णाय नमः ॥

अस्तावि भुवि मत्तकौ मनुमा स्वायंभुवः अपि चो—
येनारवि तद्वत् ॥ १ ॥

येनामोचि गजाधिपः ककचश्चक्रेश नकानन—
क्षीराम्भोधिर्मन्थि येन धृतभूः सोऽयं हरिः पातु नः ॥ १ ॥

येनाधारि गिरिः पपे च विबुधैर्येनामृतं प्रेरितैः—
येनातापि सुरद्विषां च हृदयं शर्वोप्यमोहि स्त्रिया ॥
येनामायि जगत्सर्वान्धं च बलियेनाप्यदावि भुतिः—
धात्रे येन निहत्य मरुत्सवपुषा त्वं तमीडे हरिम् ॥ २ ॥

सप्तमस्कन्धवाराशौ निमज्ज्योन्मज्ज शुश्रूषीः ।
अष्टमस्कन्धसद्व्याख्यामृतं पद्ममुपक्रम ॥ ३ ॥

अत्रापि हरिमकिरेव भगवन्मनःकर्षणनिपुणोति विधानु-
मनस्तोपनिषदर्थभूतस्य हरेर्जगद्रक्षणादिमाहात्म्यं निरूप्यते, तत्रापि
विमलतरमुकमयनपुरितहरचरिताऽमृतपानाभ्यायितप्राणो विस्मृ-
ताऽनशनकेशः परीक्षिच्छुक्रमरुतकथानुवादपूर्वकाभिर्वाचितात्यन्त-
भोतव्यकर्थां प्राथयते—राजंति । अन्यान् स्वायंभुव्यतिरिक्तान् ॥ १ ॥

तत्रापि तत्प्रसङ्गे विशेषकथापि वक्तव्येत्याह—यत्रेति । मही-
यसः महत्तमस्य हरेः ॥ २—३ ॥

यस्मिन्वैवस्वतान्तरे स्वायंभुवप्रभृतिवैवस्वतान्ताः सप्त
मनसो व्यतीतप्राया उच्यन्ते अत्र सप्तसु प्रायः कथित इत्य-
न्वयः ॥ ४ ॥

भीमजीनवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ श्री श्री राधाकृष्णार्पणं नमः ॥

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातनरूपक ।

गोपाल रघुनाथात्त व्रजजीवक पाहि माम् ॥

अथाष्टमस्कन्धस्य क्रमसम्बन्धः ॥

स्त्रामिपादेन यद्व्यक्तं तद्व्यक्तं चास्फुटं कचित्
तत्र तत्रैव विज्ञेयः सम्बन्धः क्रमसंज्ञकः ॥

वैष्णवा परितोषः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ।

जेत्ये वैष्णवसिद्धान्तं हासिययो नैव किञ्चन ॥ १—४ ॥

भीमजीनवनायचकवर्तिकृतसारायंदिशिनी ।

॥ भीमजीनवर्जनधाराय नमः ॥

प्रथम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।

लोकताथं जगत्पुत्रः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥ १ ॥

गोपराजाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभुषां ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं वदे ॥ २ ॥

॥ श्रीगोकुलानन्द ! जय जय ॥

मन्वन्तरस्य सप्तमे इति सप्तम्यमीरितम् ।

तस्य प्रवर्तकाः किन्तु मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥

प्रतिमन्वन्तरं तस्मात्तुर्विधतिसंज्ञकैः ।

अध्यायैरष्टमस्कन्धे ते वयं वन्दे यथाचितम् ॥ ४ ॥

आकूपां देवहूत्याश्च दुहितोस्तस्य वै मनोः ।

धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥

कृतं पुरा भगवतः कपिलस्याऽनुवर्णितम् ।

आख्यास्ये भगवान्यज्ञो यश्चकार कुरुद्वह ! ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथशर्मासंकृतसारायं दर्शनी ।

अध्यावेनोक्तमेकेन मन्वन्तरचतुष्टयम् ।

त्रिभिर्गजैर्द्रोपाख्यानमथोक्तः पञ्चमो मनुः ॥ ५ ॥

षष्ठ्यात्रांबुधेर्मथ्यामृताख्यानमष्टमिः ।

एकेन सप्तमादीनां मनूनामनुकीर्तनम् ॥ ६ ॥

एकेन तेषां कर्माणि नवभिर्धामनेहितम् ।

मत्स्यावतार एकेनेत्येवं स्कन्धो ऽष्टमो मतः ॥ ७ ॥

अथात्र प्रथमे स्वायम्भुवस्तोत्रं प्रकीर्त्यते ।

मन्वन्तरीयमन्वादिषट्कानाञ्च चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तदेवं चतुर्थाद्विस्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुवंशकथाप्रासङ्गिकमरिच्यादिविषयप्रहादाद्युपाख्यानाऽमृतपानप्रमुदितो राजा सर्वमन्वादिकर्था जिज्ञासमानः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति ॥ १ ॥

अहीयसो हरेः ॥ २ ॥

यदिति तद्वदेत्यध्याहृतान्वयः । अन्तरे मन्वन्तरे अद्य वर्तमाने ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमते मङ्गलमूर्तये भगवन्निम्बार्काय नमः ।

सर्वेश्वरं नमस्कृत्य गुरुं तद्भक्तिर् प्रभुम् ।

निम्बार्कं देशिकं नत्वा प्रदीपो ऽयं विरच्यते ॥

अष्टमे यत्र सख्यमखक्षणे वर्ण्यते क्रमात् ।

मन्वन्तरं हि युष्मादिरक्षितं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

तृतीयादिषु स्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुद्विद्वौहित्रपुत्रपौत्रादि-सङ्गतो वर्णितस्य भगवद्वर्णनारागां तद्भासानां च परमाद्भुत-चरितामृतस्य पानेन प्रमुदितो राजर्षिः सर्वमन्वन्तरगतभगवद्वर्तास्तहासादिवाहितं जिज्ञासुः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति, त्रिभिः । हे गुरो ! स्वायम्भुवस्य वंशः यत्र विश्वसृजां मरीच्यदीनां सर्गः पुत्रादिसृष्टिः सो ऽयं विस्तराच्छ्रुतः अधुना श्रोऽस्मदयमन्वान् मनून् पश्य ॥ १ ॥

यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् मन्वन्तरे महीयसो हरेः ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्वमावनः सर्वहेतुः अन्तरे मन्वन्तरे यस्मिन् वर्तमाने वरकृतवान् यस्मिन् अनगते वरकर्ता कल्पिषति अथवा वर्तमाने वरकृते तत्तद्वेति पदयोजना ॥ ३ ॥

यस्मिन् श्वेतवाराहाख्ये वयमनवो व्यतीताः यन्मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ते तुभ्यं कथितस्तृतीये स्कन्धे । चतुर्थस्कन्धो-पक्रमे च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीश्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

नत्वा भगवताचार्यो रुक्मिणीशेपदाम्भुजे ॥

शुकशाल्वाष्टमस्कन्ध-भाषाटीकां तनोति हि ॥ १ ॥

राजोवाच ॥

परीक्षित महाराज बोले, कि- हे श्रीशुकदेवजी महारुज ! पूर्वकथा में आपके मुखारविन्द से मैंने यह स्वायम्भुव मनका वंश पढ़े विस्तार से सुना, कि-जिसमें मरीच्यादि प्रजापतियों का मनकन्याओं में पुत्र पौत्रादि रूप सर्ग हुआ है अब आप अन्ध मनुओं के चरित्र को कहिये ॥ १ ॥

जिन जिन मन्वन्तरो में अनि महान् भीहरि के जो जो जन्म और कर्म है और जिनको ज्ञानी लोग गान करते हैं, हे ब्रह्मन् ! भगवा की इच्छा बाजे ऐसे हम लोगों के आगे आप उनका वर्णन कीजिये ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्व के पावन करने वाले भगवान् जिन २ भूतमविषयत् मन्वन्तरो में जो कुछ कि- कहिये हैं और करोगे सो भी आप वर्णन करिये ॥ ३ ॥

श्रुतिरवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि- हे राजा ! इस विषय में स्वायम्भुवादि के मनु-जनों की कथा कहिये । आप दे स्वायम्भुमनु का चरित्र मैंने तब सुना था कि- जिसमें स्वादिकों की उत्पत्ति है ॥ ४ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि- हे राजा !

तब मैंने कपिलवक्त्रम-महामुनि-पुत्र-गतः प्राप्तः

विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ।

विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥ ७ ॥

सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ।

तप्यमानस्तपो धोरमिदमन्वाह भारत ! ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

धोरं बुध्दं तपस्तप्यमानः समाधाबनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं
नद्वितोच्छ्वसितवद्विस्मित इवोपदिशन्निवानुवदन्निव चाष्टभिः
श्लोकेरन्वाह ॥ ८ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य स्थायभुवस्य मनोबुद्धिप्रोराकृत्यां देवहृत्यां च भग-
वान्महेश्वरः सर्वेश्वरो मूर्तिभ्यां कपिलयज्ञरूपाभ्यां मूर्तिभ्यां
पुत्रत्वं प्राप्तः ॥ ५ ॥

तत्र भगवतः कपिलस्य तृतीयस्कन्धे इति शेषः अनुव-
र्णितं चरित्रं त्वया हे भरतर्षभ ! श्रुतमेव ब्रह्मना यज्ञाख्यो भग-
वान्यज्ञकार तच्छेषितं हे कुरुद्वह ! आख्यास्ये कथयिष्यामि यद्यपि
मन्वन्तरान्तरकथनमेव प्रतिष्ठातव्यं तेषामेव प्राधान्येन पृष्ट-
त्वात् तथापि भावज्ञो मुनिः भगवद्गुणकर्मजन्मादिशुभ्रयैवा-
पृष्टमित्यालोच्योद्यमन्वन्तरस्य यज्ञाख्यस्य भगवत्परित्रस्या-
कथितत्वात्तदेव कथयितुं प्रतिजानीते अर्थात्तरकथनेन मन्वन्तर-
कथनमपि प्रसक्तमेव भविष्यतीति मुनेरभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र यज्ञस्य भगवतः चरित्रं विवश्रुस्तदुपोद्घातेन स्थायभु-
वस्य मनोबुद्धिप्रोत्साहमाह-विरक्त इत्यादिना । यद्यपि कपिलोपि तन्म-
न्वन्तरावताररूप एव तथापि तस्य जगत्पावनानाधिकृत-
त्वात्केवलं ज्ञानयोगप्रवर्तनाधिकृतत्वात्तच्चरित्रस्य कथितत्व-
प्रदर्शनाच्च यज्ञो यज्ञकार तदाख्यास्य इत्युक्तं शतरूपायाः
पतिः प्रतां विभुः स्थायभुवो मनुः काम्यस्त इति कामाः
शब्दादयो विषयास्तेषां भोगेषु विरक्तः राज्यं विसृज्य तपसे
तपःकर्तुं सभार्यो वनं प्राविशत् ॥ ७ ॥

सुनन्दायां सुनन्दा तीरे पदैकेनैव भुवं स्पृशन् वर्षशतं धोरं
बुध्दं तपस्तप्यमानः कुरुक्षेत्रे भारत । इदं वक्ष्यमाणमन्वाह
जजाप ॥ ८ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

अत्रापि शतरूपाया ज्ञानादिविषयमनुवर्तुं यज्ञमूर्तिचरितं
वक्तुमाह-आकृत्या ॥ ५ ॥

कपिलस्य तृतीयस्कन्धे ॥ ८-७ ॥

सुनन्दायां त्रिधा भिक्षायां विष्णुत्रयां एतस्याम् अन्वाहस्तु-
तिरूपामुपनिषदमाह ॥ ८ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतकमसम्भर्तः ।

आकृत्यामिति कथोः तत्राह-बुद्धिप्रोरिति ॥ ५-८ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतसारांशदर्शिनी ।

बुद्धिप्रोः कथोरित्यपेक्षायामाह-आकृत्यां देवहृत्याञ्च ॥ ५-७ ॥
अन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मनोः आकृत्यां देवहृत्यां चेति बुद्धिप्रोः कपिलयज्ञ-
मूर्तिभ्यां पुत्रतां भगवान् गतः ॥ ५ ॥

भगवतः कपिलस्य कृतं कर्म वर्णितं भवेति शेषः हे
कुरुद्वह ! यज्ञो यज्ञकार तदाख्यास्ये अस्मिन्नध्याये कथयि-
ष्यामि ॥ ६ ॥

यद्यपि स्थायभुवस्य चरितं वर्णितं तथापि तन्मन्वन्तरेऽ-
न्वेष्यो मन्वन्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं दर्शयिष्यन् तद्गुणविशेषानाह-
विरक्त इत्यादिना ॥ ७ ॥

सुनन्दायां तस्मिन् इदमष्टभिः श्लोकेष्वप्यमायामन्वाह
जजाप ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जिन स्थायभुवमनु की आकृति और देवहृति नामक
कथाओं में भर्म और ज्ञान के उपदेश के लिये साक्षात्
भगवान् यज्ञ और कपिल रूप से पुत्र होकर प्रकट हुए ॥ ५ ॥
प्रथम हमने भगवान् भीमकपिल देव का चरितं तुम्हें
आगे वर्णन किया, हे कुरुद्वह ! अब यज्ञ भगवान् ने
चरित किया, उसका आख्यान (वर्णन) करेंगे ॥ ६ ॥

भीमस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, विश्वं चेत्तद्वै तर्हि नस्य कुतो जन्माद्यभावः स्वप्न-
काशत्वं वा कथं ता जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन विकारिणः सत्यत्वं पृथ-
ग्व ? तत्राऽऽह—स ईशोऽजः सत्यश्च स्वप्नकाशश्च पुराणश्च निर्वि-
कारो विश्वं कायो यस्य पुरुषि हूतानि नामानि यस्य तथा-
विधाऽपि यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादि स्वप्नकाशा मायया
भूतं तां च नित्यसिद्धया विद्ययोदस्य हिता निष्क्रिय एवा-
ऽऽस्ते ॥ १३ ॥

यस्मादेवमीश्वरः कर्म कृत्वा सन्त्यज्य नैकर्म्येणाऽऽस्ते अथा-
गात्रेणोः ऋषयोऽप्यग्रे आदौ कर्माणि कुर्वन्ति किमर्थमकर्महेतवे
मोक्षार्थम्पाठान्तरं कर्मनाशाय हि यस्मात् ॥ १४ ॥

नन्वीहमानः कर्मभिरवगुणितः कोशकार इव मध्येनैव तत्राऽह,
इदं न इति । अतस्तमनुवर्त्तमाना ये ते नाऽवसीदन्ति न विष-
जन्ते ॥ १५ ॥

तदेवं लोकाऽनुग्रहाय विश्वसृष्ट्यादि यः करोति भीरामकृष्णा-
द्यवतारैश्च वेदोक्तमप्याचरति तं शरणं प्रजामीत्याह—तस्मिन् । न जं
वर्त्तमानं नरावताराऽनुरूपं मार्गान्तरसम्यक्स्थितमन इहमानं कर्मा-
चरन्तम् तथाहि जीववैलक्षण्यमाह—निर्गहकृते निर्गशिपमनस्य-
चोदितमिति च निर्गहकृते हेतुः बुधे निराशीष्टु हेतुः पृथग्म
अनन्यनियुक्तत्वे हेतुः प्रभुं तथाऽपि कर्माऽनुष्ठाने हेतुः नृस्वा-
चारेण भिद्यन्तं तत्किमर्थं तत्राऽह—अखिलाद् धर्मान्भावयति
प्रवर्त्तयतीति तथा तम् ॥ १६ ॥

भीमस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तज्जपिता मन्त्रोपनिषद्गोवाह—येनेति । विश्वं जगद्येन परमात्मना
चेतयते प्रवृत्तित्वं भवति सत्तास्थितिप्रवृत्तमज्ञवनीत्यर्थः । यं पर-
मात्मानं विश्वं कर्तुं न चेतयते तत्राभयत्र हेतुमाह—य इति । अस्मि-
न्लोके शयाने सति स्वात्मपरमात्मयोभास्वज्ञानाभावेन माया-
गर्भेण देहात्मभ्रमादिना च शयानतुल्ये सति यो जागर्ति सर्वं
युगपत्साक्षात्करोति अयं लोकस्त्वं परमात्मानं न वेद स तु पर-
मात्मा लोकं वेद अत्र विश्वशब्दो जीववर्गपरः अचेतनवर्गस्य
रमात्मनाऽपि न चेतनीकर्तुमशक्यत्वात्तस्य ज्ञातृत्वप्रसक्त्यभावेन
। अयं वेदेति निःपायोगाच्च यथा अचेतनं न वेद न ह्यत्वेनोऽपि
त न वेद वेदेति । अस्माभिः प्रायेण चिदचिदात्मकजगत्परो
वा चेतयते इत्यत्र “चितीमज्ञाने” इति । ययन्तास्मिच-
ञ्चति कर्मात्मनेपद् तत्र कर्मादिविषयसाक्षात्कारात्मकं
ज्ञानं प्रकृत्यः तदाभवो जीववर्गस्तत्र कर्ता तदनुकूल-
त्वापारोम्भः विद्यनिरप्रनादिक्रयो ययन्तार्थः तत्र कर्ता येनेति
निर्दिष्टः परमा एव यदेतत्सर्वशब्दादिविषयसाक्षात्कारा-
त्मकं ज्ञानं अनुकूलं तत्प्रविश्य निष्कृतः परमात्मन अधी-
तमिति कृत्विः । एवमज्ञतः प्रवृत्तिस्तदर्थमित्युक्तं अतः प्र-
विश्य निष्कृत्य परमोक्तकर्तृत्वकथनेनैव जीववर्गस्य तत्प्रति-
पत्तिरवगम्यतीत्यादौ तदर्थमायसत्तास्थितिरवकाशः कर्तृत्वं तत्तत्

दायसत्तास्थितिप्रवृत्तिमदित्युक्तं भवति यतो यदधीनं सत्तावि-
मज्जगदत एव यं न चेतयते, ननु, स्वात्मायसत्तास्थितिमन्तं करोतीति
विश्वं चेतयते न यं इत्युक्तार्थः परमात्मनोऽतयितुं
विश्वस्य तदभावे च नित्यं प्रकृत्यपारम्भेन युगपत्सर्व-
साक्षात्कर्तृत्वं हेतुनयोच्यते यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्नित्यनेन
यतो जागर्ति अत एव तं न शयानो वेद किन्तु जाग्रत्स एव
तद्विश्वं वेदेत्यर्थः । येन चेतयत इति । श्लोकस्य स्थाने कचित्
पुस्तकेषु—

*वासुदेवो वसत्येष सर्वदेहेष्वनन्यदृक् ।

येनायं तपते विश्वं विश्वधीर् यतस्तपः ॥

इति श्लोकः पठ्यते तत्रायमर्थः अनन्यदृग्गत्यानपेक्षः युगपत्सर्वं
साक्षात्कर्ता सर्वेषु चिदचिदात्मकेषु देहेषु वसति यतस्तप
एव वासुदेवः वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यस्तत्रानन्यदृग्गि-
त्यनेन देवशब्दार्थः उक्तः । अन्यानपेक्षस्वतेजसा दीप्यमानत्वं
हि देवशब्दार्थः वसत्येष सर्वदेहेष्वित्यनेन वासुदेवशब्दार्थः उक्तः
इदमधिकरणव्युत्पत्तेरप्युपलक्षणां वसतीति वासुः वसत्यस्मिति
वासुरिति द्वेषा व्युत्पत्तेस्तत्र तत्र प्रदर्शितत्वात् अनन्यदर्शने
विशिनष्टि—येनान्यदर्शनेनायं वासुदेवो विश्वं च तपते
पर्यालोचयति विश्वस्य सृष्टिस्थित्यादिकमालोचयतीत्यर्थः । यत
एवंभूतमनन्वदर्शने ततस्तपः विश्वपर्यालोचनात्मकत्वमापन्नम्
अनन्यदर्शने विश्वधीर् कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकविश्वस्य कारण-
भूतमिति येन चेतयत इत्यनेनान्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपं
प्रयोजयितुं सूचितम् ॥ १७ ॥

तदेव व्यञ्जयन् लोकं शिष्यमायायम् “ईशावास्यमिदं सर्वम्”
इति मन्त्रमेव श्लोकरूपेण हृदयति—आत्मेति । ईशशब्दस्थाने
आत्मशब्दपाठ एव विशेषः जगत्यां यज्जगत् चेतनाचेतना-
त्मकं सर्वमिदं वस्तु आत्मना परमात्मनाऽन्तःप्रविश्य नियमन-
पूर्वकं भर्ता आवास्यम् अधिष्ठं यतः सर्वमात्मानाश्चमत्स्तेन
परमात्मना त्यक्तेनाऽधिष्ठिते प्रह्लादमकं स्तत्रैव वस्तुनि न भुञ्जीथाः
नानुभवेः अहंकारात्मकं स्वतन्त्रं वस्तु न मन्यस्वेत्यर्थः । कर्मणा
एवानुभोगविषयत्वविवक्षया त्यक्त इति सप्तमी प्रयुक्ता मातृधः
तच्छ्रेयभूतं सर्वं देहतदनुबन्धादिकं स्वात्मशेषत्वेन माकांक्षी-
रित्यर्थः कृत्स्नस्य तच्छ्रेयत्वमेष काक्वा दर्शयति—कस्यश्चिद्वन-
मिति । कृत्स्नमात्मात्मीयादिकं कस्यश्चिद्वनं न कस्याऽपि स्त्री
किन्तु तस्यैवेतिभावः ॥ १० ॥

यो जागर्तीति सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं सूचितम् तदेव व्यञ्जयन् तमेव
भजनीयं भजत इति लोकाः । इत्याह—यमिति । यस्य चक्षुर्ज्ञानं
न रिप्यति न क्षयमेष्यति जीवस्त्वेष न सकुलोचं यास्यतीत्यर्थः ।
अत एव नित्यमसकुचिनापरिच्छिन्नज्ञानेन युगपत्सर्वं पश्यते साक्षा-
त्कर्तृत्वं यं न पश्यति कर्मणा सकुचितज्ञानो लोकः न साक्षा-
त्करोति तं सर्वमिदं प्रापयाऽनित्यवर्त्तनक्षमं देवं स्ततेजसा
दीप्यमानं भूतानां निखयमाभवं धारकमिति यावत् सुपर्ण
“व्यासुपर्णा सयुजा सखाया समानं बृहत् परिषस्वजाते” इति
सुपर्णत्वेन रूपितम् अनेन जीवविनाभावेन तद्वत्कारमतया
तद्विस्तारितयाचाऽवस्थितमिति लक्ष्यते उपधावत भजत
इति ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वा गच्छति न मनो न विप्र, न विजन्मी" इति श्रुतेः स हरिः सर्वं वेद, "यः सर्वज्ञः" इति श्रुतेः इति वा ॥ ९ ॥

न राजादिवत्सूर्यमेरुकथं हरेः किन्तु तदन्तःस्थितत्वेनापीत्यभि-
प्रेत्याह—आत्मेति । इदं सूर्यादि विश्वं भास्मन ईशकृपावाक्यम्
आवासयोग्यं स्मृतृष्ट्यात् इदमित्यनेन कियत्कवलीकियत इति
तत्राह—पञ्जगल्यामिति । जगत्यां प्रकृतौ पञ्जगतस्थावरजंगमलक्षणां
प्रकृतावित्युक्तोत्पन्नमनुत्पन्नं च यस्य सर्वं स्रज्यतिरिक्तं कवलीकि-
यते प्रकृतिरावासयोग्येति कैमुत्यन्यायेन सिद्धा "प्रकृतं पुरुषं
च" इति वचनात् अस्त्वावासयोग्यत्वं ततः किं तत्राह—मन
इति हे मनः यत इदमीशस्य विद्यमानं तेन कारणेन
नेनेन त्वत्केन दत्तेन धनेन भुञ्जीथाः स्त्रीकुरु शरीरयात्रा-
मिति शेषः । यतस्त्वं तदधीनसत्ताकः अत एव न कुर्वित्याह—
माशुच इति । कस्यपरमानन्दरूपस्य हरेरिहानन्दस्वरूपज्ञानलक्षणां
धनं माशुचः तेनैक्यमाशुचानीत्याकाक्षां न कुर्वतेऽनर्थहेतुत्वा-
दित्यर्थः भगवता दत्तं (१) कस्यचिद्धनं मदीयमिति अर्थां न
कुर्वति वा "ईशावास्यम्" इति श्रुतिः ॥ १० ॥

ननु, किमस्य लक्षणां येन तस्मिन्नावनेदं तदावास्यं क्या-
दिति तत्राह—यथेति । स्वप्नसादमन्तरेणास्त्रेयत्वं सर्वज्ञत्वं नित्या-
वितप्रचक्षुषं च तस्यैव लक्षणां मुख्यं "अहदयेनात्मेनिरुक्तेनि-
क्षयेनऽमयप्रतिष्ठां विन्दते" यच्चक्षुर्न पश्यति येन चक्षुषि पश्य-
ति" इति श्रुतेः । न रिष्यति न नश्यति सुपथं पूर्णानन्दम् उप-
धावन भजत ॥ ११ ॥

लक्षणांतरमाह—यस्येति । पर इत्युपलक्षणां अपरोपि परोपि-
च अत्र परापरवस्तुनोः स्थातव्यं निपिद्यते न तु
शून्यत्वं तदहं महद् ब्रह्मेत्यर्थः । "तदेव तं तदुसत्य माहुः" इति
श्रुतिः ॥ १२ ॥

इदं च ब्रह्मलक्षणामित्याह—सविश्वेति । आत्मशक्त्या आ-
त्मभार्यया प्रकृत्यास्य जगतो जन्मादि भस्ते यच्च तां प्रकृतिं वि-
द्योदस्य निरस्य निरीहः सृष्ट्यादिशून्य आस्ते स ब्रह्मनामा
परमात्मैत्यन्वयः प्रलये विश्वकायः उद्ग्रास्तगतप्रपञ्च इत्यर्थः ।
सृष्ट्वा विश्वमेव कायः शरीरं यस्य स तथा प्रतिमास्थानीय-
प्रपञ्च इत्यर्थः । अतः पुरुषतः पुरुषि बहुनि दूतानि नामानि
यस्य स तथा "सर्वनामा सर्वकर्मा" इति श्रुतिः । सर्वनामवा-
क्यत्वे हेतुरीश इति, तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसामर्थ्योपेतइत्यर्थः
नेतदौपचारिकमित्यभिप्रेत्याह—सत्यमिति । तत्तन्नामवाक्य तत्त-
त्साधुगुणसद्भावे साध्व्यमिदमस्तीति वक्तुमुचितं स एव
कथमित्यतो बाहुसत्यमिति । साधुगुणपूर्णा इदं च लक्षणां-
तरे परं ज्योतिरिति "परं ज्योतिरूपं सम्पद्यते" इति श्रुत्या मुक्त-
प्राप्यत्वमुच्यते तदेवाज्ञोच्यते इति परं ज्योतिः सूर्याद्यन्य-
तमः किं न स्थादित्यतोऽतः पुराण इति ॥ १३ ॥

एवं सिद्धे वस्तुनः तत्साधनज्ञाने साधनमाह—अथेति ।
यतो ज्ञानप्रतिबन्धके दुःखिणि सति सर्वं दुःसाधनं क्यादिति
अथ लोकसंग्रहार्थं श्रीमद्भगवत् * कर्महन्तवे * कर्मपरिहाराय

(१) कस्यचिद्धनम् ॥ * कर्महन्तवे इति च मुद्रपाठः ॥

यागादि कर्माणि हन्ते कुर्वन्तीति विज्ञाय ज्ञानार्थी पुरुष ईह-
मानः कर्मकुर्वाणो विघ्नदुष्कर्मास्नीहां निवृत्तिपदवीं प्राप्य प्रायो
बहुलं ज्ञानं प्रपद्यत इत्यन्वयः । कश्चित्फलाधी अन्यथाऽपि भव-
तीति प्राय इत्युक्तम् । अनेन "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति श्रुतिगृ-
हीता "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माणि-
रतिविशेषेण समावृत्य कुटुम्बी शुचौ देशे खाध्यायमधी-
यानो धार्मिको विद्वद्भक्तमनि सधेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहि-
सन् सर्वभूतान्यम्बुसत्तीर्थेभ्यः स खल्वेव वेदं वर्तयन्वावदायुष-
म्" इति श्रुतिर्हिशब्देन गृहीता ॥ १४ ॥

न केवलमृषय एव लोकसंग्रहार्थं कर्माण्याखरन्ति अपितु
श्रीहरिरपीति भावेन आह—ईहते इति । कर्मानभिषङ्गे कमुत्पन्था-
यमाह—नावसीदन्तीति । ये तमनुवर्तन्ते तेऽपि नावसीदन्तीति
किमुत श्रीहरिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

पुरुषेण फलानीच्छता कर्म कर्तव्यमात्मविदेति भावेन स्तो-
तीत्याह—तमीहमानमिति । बुधैरीहमानं निजवर्त्ममूढास्तर्क-
शिक्षयन्ते प्रभुं प्रपद्य इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इदं येनेत्यादिकं तद्दीहमानमित्याद्यन्तमन्वाह—योजगत्सि
प्रपद्यत इति पश्येवसानक्रियायां स्वनात्पर्यात् ॥ येनेति य
इत्यर्थः सुपां सुपोभवन्तीति ज्ञान्दसवासिकात् नायमिति
जाग्रदशायां तज्ज्ञानच्छायायैव विश्वस्य ज्ञानात् सुषुप्तदशा-
याम् तस्या अपि तिरोधानात् तस्य तु स्वतःसिद्धसर्वव्यापक-
ज्ञानत्वादयुक्तमवेतइति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिः "अभाषिकीज्ञानवलीक्रिया
च" इति श्रुतेः । शेषं सुगमम् ॥ ११ ॥

तदेवं ज्ञानशक्तेर्नित्यत्वमुक्त्वा तत्स्थापनाय स्वरूपस्य
नित्यत्वमाह न वस्येति ॥ १२ ॥

तदेवोपपादयति—स इति । विश्वस्य व्यापकः कार्योयस्य
विश्वे अनन्ताः काया वा यस्य सः अत एव पुरु बहुधा
हुनोवेदेगीतः तत्र हेतुः ईशोऽचिन्त्यशक्तिः यतः सत्यः सर्वः
सत्ताहेतुस्वरूपः यतः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अतश्चाजः
पुरापि नवस्वादिकारान्तरान्यच्च तदेवं परमपूणोपि अस्य
प्रपञ्चस्यापि अजया मायाक्ययात्माधीनशक्त्या जन्मादि विधत्ते
करोति ताञ्च मायां विद्यया उद्ग्रस्य तस्यां सकार्वायामनास-
ज्यैवास्ते अत एव निरीह एवास्त इत्यर्थः । तदेतदचिन्त्यस्व-
भावमयं लोखामात्रमेवेति भावः ॥ १३ ॥

सैवाच लोकांशिक्षया भक्तसुखपर्यवसानेवेत्याह—अथेति ।
यस्माद्विमसौ कर्मकरवाप्यनासज्य नैकज्यैवास्ते अथास्माजेते
श्रवणोपपन्नं अथमावस्यत्वे कर्माणि कुर्वन्ति तेऽवनासका इति
भवन्तीत्यर्थः । किमर्थं अकर्महेतवे तद्विजिहीहत्वे प्राप्ये तर्हि कर्मा-
पूर्वमेव निरीहा न ह्युः तत्राह—इह यस्मादीहमान एव पुरुषः

। श्रीमच्छिवगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

प्रायोऽनासके भवति मनीहां प्रपद्यते कमात् प्राप्नोति ननु इडाद्-
भीहमान एवेत्यर्थः । तदुक्तम्—“अथर्ववेदो मुने योगं कर्मकारणमुच्यते ।
योगादुच्यते तस्यैव समः कारणमुच्यते । कर्मैन्द्रियाणि संयम्य
य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढास्मा मिथ्याचारः
स उच्यते” इति ॥ १४ ॥

विद्ययोदस्य निरीह आस्त इति यदुक्तं तदेव श्रुत्यनुमते
स्मरति तदेव विशदयति—इह त इति । स्वरूपसुखस्फूर्तिरूप-
विद्यया पूर्णत्वेन भगवतः कार्यस्तरे क्रियमाणेऽप्यवनासक्तिः
श्रुतीयामपि तदनुगत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतानि निजोक्तास्तनूय फलितमाह—तमीहमानमिति । अत्र
सविश्वकाय इत्यादि त्रयस्याऽनुवादः स्पष्ट एव । किञ्च बुधमिति
येन चेतयत इत्यस्य येन न पश्यतीत्यस्य च प्रभुमिर्यात्मावा-
स्यमित्यस्य पूर्णमिति न यस्येत्यस्य द्वयः । अर्थश्चायम् तं
प्रपद्ये तत्र हेतवः ईहमानम् जगत्सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तमपि
निरहङ्कृतम् तदासक्तिगुणं यतो बुधम् स्वानन्दाऽनुभव-
शीलम् । यतः पूर्णं निराशेषञ्च तर्हि किमर्थं करोति तत्राह—
नूनिति । ननु, नराशिक्षणमपि बहिरावेश एव, तत्राह—निजा-
भक्तास्तेषां धर्मनि सम्बन्धे स्थितम् तदनुकूल्यावेव सर्वं
कुर्वन्तमित्यर्थः । अत एव सर्वधर्ममूलस्य तेषां धर्मस्य
भावनेनैवऽखिलधर्मभावमपीति तमेव प्रपद्ये ॥ १६—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चेनं य इत्यर्थः । चेतयते विश्वं चेतनीकरोति विश्वं कर्तुं येन
चेतयते अस्मिन् विश्वेस्मिन् शयाने सुतिसुपुतिप्रसन्नयगतेऽपि सति
यो जागर्ति अस्मिन् योगनिद्रां गते तु नेह विश्वं जागर्तीति
प्रक्रमालोपकृतं तस्मादयं विश्ववर्त्ती जनस्तं न वेद स च हरिरिमं
वेद ॥ ६ ॥

तस्येश्वरत्वं दर्शयन् अपुत्रपौत्रादिकमुद्दिश्य हितमुपदिशति
प्राप्नोति । जगत्यां त्रिभुवने यत् किञ्चिज्जगत्स्थानं स्वीयदेहेन्द्रिया-
दिकमपि तत्सर्वं आत्मनो भगवत एव आवास्यम् आवासवि-
षयीभूतं कर्माणि यत्तत् सम्पत्त्यासाहमिति वा तेनैव आकाशरूप-
त्वेन सृष्टत्वादिति भावः । अतस्तत्र तत्र स्थाने भगवन्मन्दिरं तद-
र्चाञ्च संस्थाप्य तदनुष्ठां सम्प्रार्थ्यैव आवासगृहं ततो निकटमेव
सेवकबुद्ध्या निर्मायतां न तु तत्र अस्यैव स्वस्वमारोच्य तन्म-
न्दिरमनिर्मायैवेत्यादिकोऽपि । एवं बहुधनसङ्गादपि तेन परमे-
श्वरेण यस्यैकं कर्मकारेणो चेतनमिव यद्वत् धनं तेनैव भुञ्जीयाः
भोगान् भुङ्क्ष्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकाङ्क्षीः तत्सेवाय
तत्तत्तत्सेवायां च बहुधनं तेनैव भुञ्जीयाः भोगान् भुङ्क्ष्व मा गृधः
अधिकमुदत्तं वा माभिकाङ्क्षीः तत्सेवायां तत्तत्तत्सेवायां च बहुधनं
पर्याप्तोक्त्य तच्छेषेष्वप्यपुत्रमित्रकलत्रादीनां स्वस्य चोद्वरभरणं
कुर्वीतिभावः । ननु, ते पुत्रकलत्रादयो नात्र व्यवस्थायां सम्प्रत्येव

[३]

तत्र सतर्जनमाह—स्वित् प्रहने अरे कस्य धनं सगृहे स्थित-
मपि धनं परमेश्वरं विना कस्य न कस्यमित्यर्थः । “यावज्जिवेन
जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनामाभिधिकं यो भिमन्येत स स्तेनो दण्ड-
मर्हति” इति नारदोक्तेः । अत्रा कस्यचित्कस्यस्यापि धनं मागृधः
तथाच भुतिः “ईशावास्यमिदं सर्वम्” इति यथाशक्तोऽकमेव ॥ १० ॥

ननु, यदि जगदिदं तस्यैवाऽऽनास्यं तर्हि कथं स
कापि न दृश्यते तत्राह, यमिति । ननु, तर्हि घट-
नाशे देवदत्तस्य तद्विषयं आश्रुयं ज्ञानमिव दृश्यस्य
जगतो नाशे परमेश्वरस्यापि तद्विषयं ज्ञानं न दृश्यत्
तत्राह । अश्रुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिर्न दृश्यति “स्वाभाविकी ज्ञान-
बलक्रियाच” इति भुतेः । नहि सवितृप्रकाशः प्रकाश्यनाशे न दृश्यती-
ति भावः । भूतनिखयं सर्वान्तर्धामिण्यं देवं दिव्यं तमसङ्गं सुपर्णं
जीवात्मसत्त्वं “द्वा सुपर्णा सयुजौ” इति भुतेः । उपभावत सेव-
ध्वम् ॥ ११ ॥

सर्वव्यापकत्वमाह—न यस्येति । अमुनि आद्यन्तादीनि विश्वस्य
यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपम् अतएवाऽऽयमिचारित्वात्
तत् श्रुतं सत्यं महत् परिपूर्णं ब्रह्मेति तत्स्वरूपस्य नित्यत्व-
मुक्तम् ॥ १२ ॥

सर्वोत्पत्त्यमाह—स इति । पुरुषि हूतानि नामानि यस्य सः यत्र
“विद्याविद्ये न विदामो विद्याविद्यायां मित्रो विद्यामयो हि यः
स कथं विषयमिवाति” इति गोपालतापनीभुतेः । विद्याशब्देन स्वरू-
पभूता चित्चिक्किरभिधीयते तथैव सुभगया पटुमहिष्येव राज्ञां
कुर्मणां निरस्येत्यर्थः । तदुक्तम् “मायां व्युदस्य चित्छक्त्या कैवल्ये
स्थित आत्मनि” इति ॥ १३ ॥

एवं तस्य योगपद्येनैवेहमानत्वमनीहत्वं धर्मेणशक्यनुवन्तो मुनयः
कालभेदेनाऽपि तत् स्वस्मिन् सम्पादयितुं यतन्त इत्याह—अथ
अत एव अकर्महेतवे नैककर्मार्थं हन्तवे इति पाठं कर्महन-
नार्थम् ॥ १४ ॥

नश्वरमानः कर्मभिरवगुणितः कोपकारवद्ध्येनैवेत्यत
आह—इह त इति अतस्तमनुवर्त्तमाना ये ते नावसीदन्तीति तद्ग-
तिरुपदिष्टा ॥ १५ ॥

तनु, तमेवमस्मानुपदिशसि अयं तावत् साम्प्रतं किं
करोषीति तत्राह—तमिति । अहं तु प्रभुं नामविशेषानु-
केतांस्मापि प्रभुं येन चेतयते विश्वमिति प्रक्रमोक्तेऽतन्त्यं
प्रभुं भगवन्तं प्रपद्ये । कीदृशं तं प्रसिद्धं परमेश्वरमात्मानमेव ईह-
मानं कामयमानं यथान्ये भूतानि तमीहन्ति तमीहन्ति तमीहन्ति
इति आत्मारामत्वादिनि भावः । अहं इहमानं मया ईहं इत्यहंकार-
शून्यम् मनन्यचोदितं स्वेनैव यत्तत् तमीहन्ति तमीहन्ति तमीहन्ति
संस्थितं चिरकाळव्यवधानात् तमीहन्ति तमीहन्ति तमीहन्ति
स्वाचरणादिनेति शेषः । अखिलधर्मस्य भावनेनैवऽखिलधर्म-
विभाषयति प्रवृत्तयति यत् तमीहन्ति तमीहन्ति तमीहन्ति

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येन विश्वं चेतयते चेतनीभवति स्वकार्यक्षमं भवतीत्यर्थः । विश्वं तु यं चेतयते अग्निरपेक्षसामर्थ्ययुक्तत्वात् "महदमाद्योऽप्यहमसृजन् बहनुगृहतः" इति वक्ष्यमाणान्नाश्रानुसन्धेयम् अस्मिन् प्रसिद्धे जने शयाने मायामोहितत्वेन विनष्टात्मपरमात्मविषये सति यो जागर्ति सर्वं पश्यति अत एव तं सर्वज्ञम् अयं न वेद स तु वेद यद्वाऽस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने प्रलीने सति यो जागर्ति तं भज इति शेषः ॥ ६ ॥

एवं सर्वप्रेरकत्वसर्वज्ञत्वादिगुणवर्णनेन भगवतो भजनीयत्वं स्वस्य तत्त्वकत्वमुक्त्वाऽप्यनुभूतिं प्रति परमेश्वरत्वेन जीवमानो भव परधनाऽऽकाङ्क्षां मा कुर्वित्याह—आत्मेति । आत्मना परमेश्वरेण इदं विश्वं समष्टिप्राकृतः प्रपञ्चः जगत्यां यत्किञ्चिज्जगत् व्यष्टिपदार्थश्च तत्सर्वम् आध्यात्म्ये कारणातया व्याप्यम् पृथिव्याऽप्यध्यादिकमिव तेन परमेश्वरेण स्वकर्मानुरूपं त्यक्तं दत्तं यजन् तेन भुञ्जीयाः भोगान्भुङ्क्ते कस्यचिदपि धनं मागृधः माकाङ्क्षीः ॥ १० ॥

मुमुक्षुप्रत्याह—यमिति । यं पश्यन्तं न पश्यति जन इति शेषः । यस्य च चक्षुर्नैव रिर्यति नैव नश्यति निवृत्तत्वात् तं भूतानां निख्यं भूतानि वा निख्यं यस्य तं गोमनं भक्ताहताय पर्णं पतनं यस्य तमुपधावत भजत ॥ ११ ॥

यस्य ब्रह्मणः आद्यन्तादि न यद्यतो हेतोः ब्रह्मादिविश्वस्यामूनि आद्यन्तादीनि सन्ति तदेव विश्वं कार्यस्य कारणात्मन्यत्वात् तदेव श्रुते सत्यं तद्विदितरस्याधिकस्य समस्यचाऽस्तत्वात् एत एव तदेव महत् निरतिशयम् ॥ १२ ॥

एतद्व्योपपादयन् शक्तिपरिणामं स्वीकृत्य स्वरूपतो निर्विकारत्वं भगवत आह—स इति । अजया नित्यया आत्मशक्त्या प्रकृत्या "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति श्रुतेः अस्य विश्वस्य जन्मादि यो भवे करोति स एव विश्वं कार्यं प्रवेशस्थानं यस्य सः सर्वविकारविशेषः यत ईशः पुरुमिर्नामभिर्हृयतेऽभिधीयते इति तथा निरीहः स्त्रतोऽप्राप्तसमस्तकामः तां कार्यकारणरूपामुदस्य तदपेक्षामकृत्वा आस्ते ॥ १३ ॥

तत्त्वं भगवान् विश्वरचनादिकर्माणि जीवहिताय करोति स्वयं तु तन्निरपेक्ष एव तिष्ठतीत्युक्तम् । अयोपास्यभूताङ्गवतः सकाशादुपासकानां वेक्षण्यं द्योतयितुं मुनयस्तु तत्प्राप्यर्थं कर्माणि कुर्वन्त्याह—अथाग्ने इति । नास्ति कर्म हेतुः साधनं यस्य "नास्त्यकृतं कृतेन पञ्चा होतऽहदा यज्ञस्वरूपाः" इति श्रुतेः । भगवद्वारा धनव्यतिरिक्तं कर्माऽप्यस्य भगवत्प्राप्तये कर्माणि तद्वारा धनरूपाणि ईहन्ते कुर्वन्ति । "ममन्तु भव मज्जतो मयाजी मां नमस्कृतु । मामेवैवसि सत्यं ते प्रतिजायं मिथोऽसि मे । इति भीमशुक्रोक्तेः । ईहमानः यत्नं कुर्वाणः पुरुषः अतीहां यत्नसिद्धिः सौख्यं प्रायः प्रपद्यते तन्मनस्य यत्नसिद्धिसौख्यं कुत इति प्रायोपदेशेन सूचयते ॥ १४ ॥

भगवत्प्रसादानुसारिणः सुखिनो भवन्तीत्याह—ईहन्ते इति । ये तमनुवर्त्तमानाः कर्मफलं प्रविष्टमानास्ते न सुखी इति न हि दृश्यन्ति परमं फलं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भगवद्गुणान् संक्षेपतो बर्णयन् तं शरणां व्रजन्ति-तमिति ईहमानं विश्वसृष्ट्यादिबीजां कुर्वाणं तथापि निरहंकृतं बुद्धिं सर्वज्ञं निराशिषं किवासाध्यसुखनिरपेक्षं यतः पूर्णं अनन्य-चोदितं स्वाधीनं निजवर्त्मनि वेदोक्तमार्गे सम्यक् स्थितं तत्र हेतुगर्भं विशेषणं नूनं शिष्यवन्तमिति अखिलधर्मभाव-नम् अखिलानां बुभुक्षूणां मुमुक्षूणां च धर्मान् माधयति प्रवर्त्तय-तीति तथा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मनुकवाच ।

स्वाध्यायमनुबोधे, किं जो कोई विश्व अर्थात् चेतनवर्ग को, करणकलेबरादि प्रदान कर ज्ञान देता है, और विश्व-जिसको चेतन नहीं कर सकता है, और जो नित्यसर्वज्ञ, इसको भजान की निद्रामें सोनेपर भी जागता है, और यह जीव वर्ग जिसको नहीं जानता और वह इस को सदा जानता है ॥ ६ ॥

इस जगती (लोक) में जो विश्व (सर्ववस्तु) है वह केवल ईश की सत्ता और चैतन्य से व्याप्त हो रहा है, और जो तुम लोग कुछ भोग भोगी सो ईश्वर को समर्पण कर कर भोगी, और किसी के धन की आकांक्षा मत करो ॥ १० ॥

यह जीव वर्ग आपको देखते हुए जिस ईशको नहीं देख-सकता है, और जिसका ज्ञान कभी नष्ट नहीं होता, ऐसे उस सर्वप्राणियों के निवासस्थानरूप अथवा सर्वान्तर्गामी सुपण्य (सुन्दर पक्षवाला पक्षी) को आप सब लोग भजो ॥ ११ ॥

जिसका आदि, अन्त, मध्य, अपना, पराया, भीतर, बाहर, कुछ भी नहीं और इस विश्व के आद्यन्तादिक जिस से होते हैं, और जो आप विश्वरूप है, वही स्वरूप से नित्य और निरतिशय बृहत् पूर्ण ब्रह्म है ॥ १२ ॥

फिर वह ब्रह्म कैसा है, कि—सर्व विश्व कार्य अर्थात् शरीर है जिसका, और बहुत से नाम वाला नियन्ता है, स्वयं ज्योति अर्थात् स्वयं सिद्धज्ञान वाला है, अज है, अनादि है, और अजा नामवाली अपनी मायाशक्ति से इस विश्व के जन्मादि को धारण करता है और अपनी विद्या शक्ति से माया का निरास कर निष्कृष्ट होकर विराजता है ॥ १३ ॥

पहिले श्रुति लोगोंने निवृत्ति के लिये कर्म किये हैं क्योंकि ? पुरुष प्राय करके कर्मों को करता २ आपही कर्मों से निवृत्ति को प्राप्त होजता है ॥ १४ ॥

आत्म मात्र के नाम से पूर्णार्थ अर्थात् अवाप्तसमस्तकाम होकर भगवान् भी कर्म करते हैं परन्तु उस में आसक्त कभी नहीं होते, ऐसे ही यन्मात्मा के जो लोग अनुगामी हैं वो भी कभी संसार के ऊँछों से उल्लिख नहीं कोने हैं ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।

दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा ॥ १७ ॥

तांस्तथाऽवसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।

यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासन्निविष्टपम् ॥ १८ ॥

स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुर्गनेः सुतोऽभवत् ।

द्युमत्सुषेणारोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥ १९ ॥

तत्रेन्द्रो रोचनस्वासीदेवाश्च तुषितादयः ।

(१) ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥

ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ।

तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ।

अन्वशिञ्चन् व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥

तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ।

(२) पवनः सृज्यो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ! ॥ २३ ॥

तस्मिन्नुत्तमयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।

सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वेष्टाकर भी निरहङ्कार और बुद्धि सागर, कामनाओं से रहित, सब परिपूर्ण, किसी से कभी प्रेरित न हो, मनुष्यों को शिक्षा देने वाला, अपने मार्ग में स्थित, और अखिल धर्मों का प्रवर्तक ऐसे प्रभु के मैं शरण हूँ ॥ १६ ॥

भीषरखामिदुतभाषार्थटीपिका ।

समाहितमपि सन्तं मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुतोऽकृ-
सितबालिष्यमिष मन्वाना असुरा यातुधानाश्च क्षुधा निमित्तेन
जग्धुमस्तमभ्यद्रवन्क्षुधा ॥ १७ ॥

यामैः आपुमैः निविष्टं शरीरमाह कस्यमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः
तत्र प्रतिसम्बन्धनं मन्वादयः बह्वेऽभ्ये भवन्ति, तथाहि सुतो
आदौ वक्ष्यति—

“मन्वान्तं मनुर्देवा मनुष्याः सुरेश्वरः ।

ऋषयोऽभवन्तारभ्य हरः बह्विमुच्यते ॥”—

इति तत्राऽप्ये स्थायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तमपादौ मनुषुषो
यामादयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः यज्ञो हरेरवतारः
इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्वान्तं पञ्चविधमेव तत्तुर्गणकम्भोपक्रमं
निरूपितम् ॥ १८ ॥

द्वितीयोऽपि त्रिषु मन्वान्तरेषु मन्वादिवट्टकमाह-स्वारोचिषो
द्वितीयोऽस्त्विति यावद्भजेन्द्रमोक्षप्रदानम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

विभोरसाधारणं चरितमाह-अष्टाशीतिसहस्राणीति, ॥ २२ ॥
२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतं भाष्यं समाप्तम् ।

इति इत्थं मन्त्रात्मिका उपनिषदं व्याहरन्तं दृष्ट्वा समाहितचित्तं
स्वायम्भुवं मनुं दृष्ट्वा असुरा निमित्तेन जग्धु-
मस्तमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

तथावसितान् मनुं इन्द्रो देवैः परिवृतो देवाणां यातुधानांश्च
दृष्ट्वा सर्वगतः सर्वान्तरात्मा मनुं सत्यजित् यामैः युगपत्

(१) ऊर्जस्तम्भा इति वीर० । (२) सवन इति—वीर०

भीमजीररायवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रसूतैः स्वपुत्रैर्देवैः परिवृतस्तान् हत्वा त्रिविष्टपं स्वर्गमवाप्तम्
अपालयत् स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वाद्यः
पञ्चमे मन्वे भवन्ति तथाहि सुतो द्वादशे वराहवति-

“मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।

ऋषयोऽशावताराश्च हरेः वाङ्मिमुच्यते” ॥ इति
तत्राद्यः स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ तोष-
प्रतोषसंतोषभद्रशान्तिहृदस्पर्शनीधमकविभिर्मुखाहनुसुदेवरोचनायया
द्वादश यज्ञस्य पुत्रा एतन्मनुष्यो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त-
र्षयः यज्ञो हरेरवतार इन्द्रश्च स एव यद्यपि पृथगिन्द्राभा-
वात्पाद्विष्टपं नास्ति तथापि यत्र मन्वन्तरे यज्ञो भगवानेव इन्द्रा-
धिपत्ये जगद्रक्ष्योऽधिकृतवानिति तदधिकारद्वयमपेक्ष्य वाङ्मिमु-
मुषपादनीयम् ॥ १८ ॥

द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिकमाह—स्वारोचिष
इति यावद्भजेन्द्रोक्षप्रदं । अग्नेः सुतः स्वारोचिषाक्ष्यः मनुर्द्विती-
योऽभवत् सुमदादयस्तस्यात्मजाः ॥ १९ ॥

तत्र द्वितीये मन्वन्तरे रोचनो भगवतो यज्ञस्य पुत्र एवेन्द्रो
बभूव देवास्तु तद्व्यतिरिक्तास्तुषितसंज्ञास्तोषादय एकादश
मादिशब्दादप्येवामभवन् औजस्तम्भादयः सप्त ब्रह्मादिनो ऋषयो
बभूवुः एवं मन्वाद्यः पञ्चोक्ताः ॥ २० ॥

अथावतारमाह—ऋषेरिति । वेदशिरस ऋषेस्तुषितेति
प्रसिद्धा भार्या बभूव तस्यां तुषितायां भगवान्देवैः प्रार्थित
इति शेषः । विभुरिति प्रसिद्धो जज्ञे ॥ २१ ॥

विभोर्भगवतोऽसाधारणं चरित्रमाह—अष्टाशीनीति । तस्य
कौमारब्रह्मचारिण्यः तस्य विष्वाक्ष्यस्य भगवतो व्रतमाचारमन्व-
शिक्षन्नुत्तवन्तः ॥ २२ ॥

प्रियव्रतस्य सुत उत्तमाक्ष्यस्तृतीयो मनुः तस्योत्तमस्य मनोः
सुताः सवनादय अभवन् ॥ २३ ॥

प्रमदादयः वसिष्ठस्य सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः सत्या-
दिसंज्ञका देवगणा इन्द्रस्तु सत्यजिदादयः ॥ २४ ॥

अथवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रवर्णनं युक्तोपनिषदम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्य स्वारोचिषस्य ॥ १९ ॥

नाम्ना रोचनः ॥ २० ॥

नाम्ना विभुः ॥ २१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२ ॥ २३ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भूतः ।

वसिष्ठेति इत्यमन्त्रोयं वसिष्ठ ऋषिः जापतिगृहीतवा-
त्त्ववेति श्रुतेः ॥ २४—३३ ॥

भीमद्विभवाथकवर्त्तिकृतसारायंहर्तिनी ।

समाहितं समाधिस्थमपि सन्तं मन्त्रोपनिषदं उवाहरन्त
इष्टा सुतोच्छ्रुतितवद्विषयमिह मन्वानाः शुभा बुभुक्षया जग्धुम-
नुमङ्गवद्भवन् ॥ १७ ॥

यामैर्षोमसंज्ञकैः ॥ १८ ॥

मन्वन्तरं हि मन्वादिवष्टकयुक्तं भवति । बहुकम् “मन्वन्तर
मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावताराश्च हरेः वाङ्मिमु-
च्यते” तत्राद्ये स्वायम्भुवमन्वन्तरे स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतो-
त्तानपादौ मनुपुत्रौ यामादयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो
हरेरवतारः यज्ञ एवेन्द्रश्चेति षट्कं चतुर्थस्कन्धोपक्रमे निरूपितं
द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वादिवष्टकाग्राह—स्वारोचिष इति,
द्वादशभिः ॥ १९—२८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुभा बुभुक्षया निमित्तभूतया जग्धुमनुमङ्गवद्भवन् ॥ १७ ॥

भवसितान् कृतनिश्चयान् वीक्ष्य यज्ञो हरिः यामैः यामसं-
ज्ञकैः स्वसुतेः परिवृतः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमेवेन्द्रो
ऽप्यभूदित्यर्थः । स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ तत्तनयो
यामाद्या देवाः मरीच्याद्याः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः स एवेन्द्र-
श्चेत्याद्यं मन्वन्तरं पञ्चविधमिति भावः । अस्यानि तु मन्वन्तरा-
णि षड्विधानि “मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋष-
योऽशावताराश्च हरेः वाङ्मिमुच्यते” इति वक्ष्यमाणत्वात्
॥ १८—१९—२०—२१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२—२७ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ।

भीशुक देवजी बोले, कि—स्वायम्भुवमनुसमाहित होकर
इस प्रकार के मन्त्रोपनिषद् को उच्चारण करते रहे इतने
में असुर यातुधान अर्थात् राक्षसलोक बुद्धा से मनु को
मन्त्र करने को बोड़े ॥ १७ ॥

सर्व व्यापी भीहरि ने उस समय उन यातुधानो को
इस प्रकार के दुरमिप्राय वाक्य देखकर उन दूतों को मार
कर इन्द्र होकर याम नामक देवताओं सहित स्वर्ग का
पालन किया ॥ १८ ॥

धर्मस्य सूनृतायान्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
 सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥
 सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ।
 भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥
 चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः ।
 (१) पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥
 सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
 ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥ २८ ॥
 देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ! ।
 नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥
 तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेघसः ।
 हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ब्रह्मात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

द्वितीय मनु अप्तिके पुत्र स्वरोचिष नाम के हुए और
 घृमत्, सुषेण, रोचिषमत, इत्यादिक उन के पुत्र हुए ॥ २५ ॥
 उस मन्वन्तर में रोचन नाम वाले इन्द्र हुए, और
 तुषिता देवता हुए, और ऊर्जस्तमादिक ब्रह्मवादी लोग सप्त
 ऋषि हुए ॥ २० ॥
 वेदशिरा ऋषि की तुषिता नाम वाली पत्नी हुई,
 तिसमें वेदशिरा ऋषि से विभु इस नाम से प्रख्यात एक
 देव उत्पन्न हुए ॥ २१ ॥
 कुमार अवस्था के ब्रह्मचारी ऐसे उन विभु के मत
 (आचार) को धृतव्रत ब्रह्मचारी हजार ऋषिओंने-
 सीखा ॥ २२ ॥
 हे राजन् ! तिसमें मनु प्रिय व्रत के पुत्र उत्तम हुए और
 पवन, सुजय, यक्ष होनादिक उनके पुत्र हुए ॥ २३ ॥
 और वसिष्ठ के पुत्र प्रमदादिक सप्त ऋषि हुए और
 सत्य, वेदभूत, भद्र, इत्यादिक देव हुए, सत्य जित नामक-
 इन्द्र हुए ॥ २४ ॥

भीमश्रीरामकृतभाषाटीका ।

सत्यजित इन्द्रस्य सखा सन् ॥ २६ ॥
 उत्तमसूतयो मनुस्तस्य भ्राता तामसश्चतुर्थो मनुः ॥ २७ ॥
 त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

(१) वृषाख्यातरिपाठः वीर० विजय० ॥

[४]

अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान्देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥ २९ ॥
 हरिरित्याहृतो व्याहृतः ब्रह्मात् ब्राह्मात् ॥ ३० ॥

भीमश्रीरामकृतभाषाटीका ।

अवतारमाह—धर्मस्य सूनृताख्यायां भार्यायां भगवान्पुरुषोत्तमः
 सत्यसेनाख्यां जानः स सत्यव्रतादिभिः देवैः सहितः सत्यजितः
 इन्द्रस्य सखा भूत्वा यक्षराक्षसानवधीत् ॥ २५ ॥

तान् विशिष्टादि-स इति । अनृतमेव व्रतं येषां ते वृषं शीलं येषां ते
 दुःशीला तेषां ते तान् असतः दुरात्मनः भूतानि द्रव्यार्त्नानि
 तथा तान् ॥ २६ ॥

चतुर्थस्तु मनुस्तमस्य भ्राता प्रियव्रतसुतः स च नाम्ना
 तामस इति प्रसिद्धः वृषाद्यां दश तथाऽस्य तामसस्य मनाः
 सुतः ॥ २७ ॥

सत्यकादिसंज्ञा देवगणाः त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि, विशिष्टपराक्रमान्सुरानाह—देवा इति । हे नृप !
 विधृतेस्तनया वैधृतय इति प्रसिद्धास्तामसमन्वन्तरे देवाः
 वधूयुः तान्निविशिनष्टि—यैर्वेदभूतभिः स्वेन तेजसा स्वबुद्धिबलेन
 वेदा विधृताः कथम्भूताः कालेन नष्टा विष्णुना यज्ञोत्तरम्परा-
 दमावादीति भावः । एवं मन्वादिनां च ॥ २९ ॥

अवतारमाह—तत्रापीति । तत्रापीति । तत्रापीति । तत्रापीति ।
 हरिण्यां भार्यायां भगवान् । तत्रापीति । तत्रापीति । तत्रापीति ।
 जज्ञे ब्रह्मनामसं प्रयच्छन् तं । तत्रापीति । तत्रापीति । तत्रापीति ।
 ब्रह्मात्मकत्वात् गजेन्द्रो मोचितः । तत्रापीति । तत्रापीति । तत्रापीति ।

रजोवाच ।

वादरायणा ! एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
हरिर्यथा गजपतिं ग्राहप्रस्तममूमुषत् ॥ ३१ ॥
तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् ।
यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते हरिः ॥ ३२ ॥

सूत उवाच ।

परिज्ञितैवं स तु वादरायणिः प्रायोपनिष्टेन कथासु चोदितः ।
उवाच विप्राः ! प्रतिनन्द्य पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यामष्टमस्कन्धे मन्वन्तराऽनुचरिते

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरातावली ।

सत्यजितेन्द्रेण स्तुतः ॥ २६—२८ ॥

आहुतः आहुतः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवर्तिकृतसागरवर्षिणी ।

देवा वैधृतय इत्यत्र मन्वन्तरे द्विविधा देवा अभवन्निनि
वर्षितम् ॥ २८ ॥

आहुतो व्याहुतः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वक्त्रकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

त्रिशिखाऽभिधुः ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥ २८ ॥

आहुता व्याहुतः अहात् आहात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

और भस्म की स्तुति नामकी भाषा में भगवान् भीपुत्र

पोत्तम, सत्यध्वेन इस नाम से विख्यात होते हुए, सत्यव्रतो के
सहित उत्पन्न हुए ॥ २५ ॥

और सत्यनादी, दुःशील, प्राणियों से द्रोह करने वाले
जोटे, यक्ष राक्षसों को, इन्द्र के सखा होकर मार डाले ॥ २६ ॥

चतुर्थं मनु उत्तम के भ्राता तामस नाम वाले हुए,
उन के पृथु, ख्याति, नर, कर्तु, इत्यादिक दश पुत्र-
हुए ॥ २७ ॥

सत्यक, हवि, धीर, इत्यादिक देवता हुए, त्रिशिख नाम-
वाले इन्द्र हुए और उसी तामस मन्वन्तर में ज्योतिर्धर्मादिक
सप्त ऋषि हुए ॥ २८ ॥

हे राजन् ! तथा विधूति के पुत्र वैधूति नाम वाले देवता
हुए, जिनोंने काख के प्रभाव से नष्ट होने वाले वेदों का अपने
तेज के बल से उद्धार किया ॥ २९ ॥

तहां पर भी भगवान् हरिणी माता में हरिमेषा नामके पिता से
उत्पन्न हुए, जिनोंने “ हरिः ” ऐसे उच्चारण करने पर गजेन्द्र को
माद के सङ्कुट से छुड़ाया ॥ ३० ॥

भीषरखामिकृतभाषावर्षीयिका ।

ममूमुषत् मोचयामास ॥ ३१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनयोच्छायां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथय वा
सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनयोच्छायां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथय वा
सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अनयोच्छायां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथय वा
सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अनयोच्छायां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथय वा
सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* महत् इति मूलपाठः ।

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे विप्राः ! इति सूतः शौनकादीन् सम्बोधयति ॥ ३३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अमुमुचत् गजेन्द्रं मोक्षयामस ॥ ३१ ॥

अनयोच्छायां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथय वा
सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति सारांशदीपिकां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमे प्रथमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ १ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यथा अमुमुचत् मोक्षयामस एतत् त्वत्तः श्रोतुमिच्छा-
महे ॥ ३१-३३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः

भाषा टीका ।

क्यों कि ? भीहरिकण्ठों में यह भजेन्द्र मोक्षका आख्यान
बड़ा पुण्य रूप है, और जहाँ जहाँ भगवान भीहरि गाये
जायें वह सब ही धन्य और कल्याण का घर और शुभ
है, ॥ ३२ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे शौनकादि हो ! हे विप्रो ! गंगा तट
पर प्रायोपवेश लेने वाले महाराज परीक्षित ने जब भीष्मास
नन्दन से ऐसा प्रश्न किया, तब तौ उस सभा में मुनिबोनों के

सुनते २ भीशुकदेवजी राजा को अभिनन्दन करके बोले
भये ॥ ३३ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराण अष्टम स्कन्ध में

प्रथम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीद्विरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः ।
 क्षीरोवेनावृतः श्रीमान् योजनायुतमुच्छ्रितः ॥ १ ॥
 तावता विस्तृतः पर्यक् त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिम् ।
 दिशः खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः ॥ २ ॥
 अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नघातुविचित्रितैः ।
 नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झराम्भसाम् ॥ ३ ॥
 सचाऽवनिज्यमानाङ्घ्रिः समन्तात्पय ऊर्मिभिः ।
 करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः ॥ ४ ॥
 सिद्धचारणागन्धर्वविद्याधरमहोरगैः ।
 किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडाद्भिर्जुष्टः (१) कन्दरः ॥ ५ ॥
 यत्र सङ्गीतसन्नादैर्नदद्बहुहममर्षया ।
 अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥ ६ ॥
 नानाऽरण्यपशुव्रातसङ्कुलद्रोणपलङ्कृतः ।
 चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकण्ठ विहङ्गमः ॥ ७ ॥
 सरिस्सरोभिरच्छेदैः पुलिनैर्मणिबालुकैः ।
 देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्बुनिलैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीधरखोमिकृतमाचार्यदीपिका ।

अथ मन्वस्तरे प्रोक्तं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
 द्वितीयादिभिस्तरु विस्तरेणोपवर्ष्यते ॥ १ ॥
 द्वितीये तु गजेन्द्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले ।
 देवाद्ब्राह्मण्यहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते ॥ २ ॥

आसीद्विरिव ॥ १ ॥

तावता योजनायुतेन पर्यक् परितः त्रिकूटसमाख्याबीज-
 माह त्रिभिः—शृङ्गैर्मुखैः ॥ २ ॥

अन्यैश्च शृङ्गैर्निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्वा रोचय-
 न्नास्ते इति पूर्वोक्तान्वयः । कथम्भूतेः शृङ्गैः रत्नैर्घातुभिश्च
 विचित्रितैर्नानाविधानां द्रुमलतानां गुल्मैः येषु ते ॥ ३ ॥

पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अङ्गुष्ठो मुखप्राप्ता
 यस्य हरिर्भिः पञ्चाशद्वर्षैः ॥ ४ ॥ ५ ॥

किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदद्बहुहममर्षयो तमभि-
 गजंति हरयः सिद्धाः अमर्षया असहमेन ॥ ६ ॥

नाना ये आरण्ययाः पशुव्रातेषां व्रातेः सङ्कुलामिर्द्रोण्यागिर-
 षङ्कुल व्राते किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः
 मधुरस्वना विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥

किञ्च अच्छेदैः सरिस्सरोभिर्नतः पुलिनैर्मणिबालुका येषु
 तेः पुष्पैश्च युनः देवस्त्रीणां मन्दारैश्च सौरभयुक्ता-
 म्बुनिलैश्च तेन युतः ॥ ८ ॥

(१) द्रोण्य इति पाठः बीर० ।

[५]

श्रीमद्भिरराधनाचार्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह—आसीदित्यादिनाऽऽप्यवश्यम् । प्राहप्रहृष्टात्मा-
कनी गजेन्द्रव्यावस्थां वक्तुं तावत्तदावासस्थानं त्रिकूटाख्यं
वर्णयति—आसीदिति । हे राजन् ! त्रिकूट इति प्रसिद्धः कश्चित्
गिरिधेयः आसीत् स च क्षीरसमुद्रेणाहृतः क्षीराब्धिप्रीपस्थ-
त्यर्थः । श्रीमान् शोभायान् रत्नादिसमृद्धिमाप्त्वा योजनायुतो-
न्नतः ॥ १ ॥

परिणतान्ता योजनायुतेन विस्तृतश्च त्रिकूटसमाख्यावी-
जमाह—रौप्यायसहिरण्यमवैस्त्रिभिः शृङ्गेभ्यः पयोनिधिं दिशश्च
रोचयन्त्यावास्ते ॥ २ ॥

तथा रत्नेषां तुभिर्गिरिकादिभिश्च विचित्रैरन्यैश्च शृङ्गेः ककुभो
दिशः रोचयन्त्यास्ते इति पूर्वैर्गान्धर्वः नानाविधैर्द्रुमैस्तानां गुह्यैः
वनभिः गुह्यैश्चेति वा निर्भराऽस्मिन् गिरिजोज्ज्वलानां घातैश्च
रोचयन्त्यास्ते इति पूर्वैर्गान्धर्वः ॥ ३ ॥

स च त्रिकूटः पयोधेः क्षीराब्धेरुर्मिभिः परितः आवृन्ति-
ज्यमाना विशोध्यमाना मङ्गलप्रयः प्रत्यस्तपर्वता यस्य । सदेति पाठे
सदा नित्यमवनिज्यमानाङ्घ्रिरित्यर्थः । हरिश्चिः पलाशवर्गोर्मरकता-
मकरैश्चभिः पाषाणैः दयामखां भूमिं करोति विभर्त्सित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीहृद्भिः सिखादिभिः जुष्टा द्रोगयः यस्य कन्दरेति पाठा-
न्तरं तदा सिखादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा शिखरमूलभूमि-
र्यम्बेभ्यः । किन्नरादीनां सङ्गीतसञ्जादेनैवन्द्यो गुहा यस्मिन्
प्रदेशे तमभिर्गजैर्न प्रतिगर्जन्ति हरयः सिंहाः कथम्भूताः परश-
द्वया सिंहास्तरागमनशङ्कया निमित्तभूतया अमर्षया असहनेन
श्लाघिनः स्ववीर्यश्लाघायुक्ताः ॥ ५ ॥ ६ ॥

नानाविधा च आरण्याः अरण्यपमवाः पशवो महिषादवस्तेषां
त्रातेः सङ्केः सङ्कुखाभिः व्यामाभिर्द्रोणीभिस्तङ्कनोऽस्ति किञ्च
चित्रा द्रुमा येषु तेषु देवद्योतनतेषु कलकयठा मधुरस्वराः
विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥

किञ्च सरितश्च सर्गांसि च तैरच्छोदेः निर्मलोदकयुक्तैर्मणाय
एव बालुका येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीणां मञ्जनेन य आमोद-
कनेन मोदयेण युक्तान्ध्रुन्यनिखाश्च तैश्च युक्तः आस्ते ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थैकतपदरत्नान्वर्णा ।

अत्र शरीरयेषु शब्दप्रतिहतशरण्यः श्रीमद्वानेवेति दर्श-
नाय गजेन्द्रविषय इतिहासः कथ्यते । क्षीरोदेन क्षीरसमुद्रेण
पर्यङ्क परिहृतः ॥ १ ॥

रौप्यायसहिरण्यमवैः रजतावोर्ध्वमवैस्त्रिभिः शृङ्गेः पयोनिधिं
दिशश्च रोचयन् विद्योतयन् ॥ २ ॥

अवैर्नानाधातुमयेः शृङ्गेश्च रोचयन्निति शेषः ॥ ३ ॥

निर्गन्धज्यमानाङ्घ्रिः प्रह्लादवमानप्रत्यस्तपर्वतः शुभैरन्या-
धमनाविर्भरकताममभिरिङ्गनीलरत्नैर्भूमिं दयामखां नीलां
करोतीति ॥ ४ ॥

यश्च सिखादिभिर्निधनेषु विद्योतयन् ॥ ५ ॥

किन्नरादिसङ्गीतसञ्जादेः नवद्वहं प्रतिध्वनितगुहं स्थलमभ्युद्भि-
प्रतिगजशंकवाऽमर्षया असहमानवुद्ध्या श्लाघिनः प्रशस्याः
हरयः सिंहा गर्जन्ति ॥ ६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु तथा तानि च सुराणामुद्यानानि चित्र-
द्रुमसुरोद्यानानि तेषु कलकयठाश्चः विहङ्गमा यत्र स तथा ॥ ७ ॥

अच्छोदेर्निर्मलजलैर्मणिगुल्लयानि बालुकानि येषु तानि तथा
तैः देवस्त्रीणां मञ्जनादुरपयो य आमोदः तस्मादुद्भूतं यस्मैरमं
परिमललक्ष्यं तेनाका भाविता अनिखा येस्ते "आमोदो"
परिमलः" इत्यमरः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरगोष्ठाभिरुक्तकमसम्बन्धः ।

॥ १—१६ ॥

श्रीमद्भिरनायकवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

त्रिकूटतत्रस्थोद्यानमरोचयन्ति विद्युतेः ।

द्वितीयेऽत्र गजेन्द्रेण प्राहासेन हरिः स्मृतः ॥

आसीत् अस्ति ॥ १ ॥

पर्यङ्क परितः तावता योजनायुतेनैव त्रिकूटसमाख्यावी-
जमाह—त्रिभिः । मुख्यैश्शृङ्गेः दिशः ऊर्ध्वगता एव अन्यैः शृङ्गेः
ककुभः सर्वाः अष्टावैव पर्यङ्क दिशो रोचयन्त्यास्ते इति पूर्व-
गान्धर्वः निर्घोषैर्दिशां रोचयन्ता तासु प्रतिध्वनिसमर्पयन्ति
क्षेयम् ॥ २ ॥

पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अग्रवो मूलप्रान्ता
यस्य सः हरिस्तु मष्टदिक्षु स्थितैर्मरकताममभिर्यम्बवर्त्सिनी
भूमिं दूर्वावल्लदयामखां करोति ॥ ३—४ ॥

किन्नरादीनां सङ्गीतसञ्जादेनैवन्द्यो गुहा यस्मिन् तं प्रदेशं
अभिखलीकृत्य अमर्षया असहनेन परशङ्कया सिंहास्तराशङ्कया
गर्जन्ति श्लाघिनः कथ्यमानाः ॥ ५—६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु सुरोद्यानेषु कलकयठा विहङ्गमा यत्र स
आस्ते ॥ ७ ॥

देवस्त्रीणां मञ्जनेन च आमोदस्तेन क्षीरमयुक्ताऽप्यवुनि
अनिखाश्च तैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकेनैकतपदरत्नान्वर्णा ।

तृतीयादित्रिभिर्गजेन्द्रमोक्षमुच्यते, सच द्वितीये प्राहृष्टी-
तस्य गजेन्द्रस्य हरिः स्मृतिर्जातेर्युक्तते विद्युतो विख्यातः
आसीत् ॥ १ ॥

तावता योजनायुतेन पर्यङ्क परितो विस्तृतः रौप्यायस-
हिरण्यमवैः रजतावस्त्वर्णमधुरैः त्रिभिः त्रिकूटसमाख्यापादकैः
मुख्यैः शृङ्गेः दिशः अत्र रोचयन्त्यास्ते ॥ २ ॥

तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ।
 उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ६ ॥
 सर्वतोऽलङ्कृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः ।
 मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाऽशोकचम्पकैः ॥ १० ॥
 चूतैः प्रियालैः पनसैरात्रैराम्रातकैरपि ।
 क्रमुकैर्नालिकैश्च खर्जूरैर्वीजपूरकैः ॥ ११ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्येभ्यः शृङ्गेः निर्धेरांभसां निर्धेयैश्च सर्वाः ककुभः रोच-
 यन् आस्ते इति पूर्वेषां सम्बन्धः । कीदृशैः रत्नैः धातुभिश्च
 विचित्रितैः नानाविधानां द्रुमवृक्षानां गुह्या येषु तैः ॥ ३ ॥

पथ ऊर्मिभिः क्षीरतरङ्गैः समन्ताद्वनित्यमानाः प्रक्षाल्यमानाः
 अरुण्यं वक्ष्य सः हरिद्रिः पद्माशर्वाः मरकताक्षमभिः मरकत-
 नामकपाषाणैः भूमिं दशमखां करोति ॥ ४ ॥

कीडङ्गिः सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा वक्ष्य सः ॥ ५ ॥

युष्मन्निष्कृते किन्नराणां सङ्गीतसम्पादनैर्वक्ष्यो गुहा यत्र तं
 प्रवेशं अभिस्ताघिनः स्वबलव्यापकाः परशङ्कुया सिद्धान्तप्रवे-
 शशङ्कुया अत एवामर्षया असहनेन हरयो गर्जन्ति ॥ ६ ॥

नानाविधानामारण्यानां प्रातैः यूयैः संकुलामिर्द्रोणीभिरख-
 ङ्कृतः चित्रद्रुमेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः मधुरस्वनकण्ठाः बिह-
 ङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥

अच्छेदेर्निर्मलजलशुक्लैः सरितश्च सरांसि च तैः मण्य-
 यन् वालुकाः येषु तैः पुष्पिनैश्च देवस्त्रीमञ्जनेन च आमोदस्त-
 रसोरभयुक्तान्धम्बन्निखाश्च तैश्च युक्त आस्ते ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

।।रुक्मिणीमधुसूदनाङ्गां नमः ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! एक त्रिकूट इस नाम
 से विख्यात पर्वतों में श्रेष्ठ पर्वत है, और वह चारों तरफ
 से क्षीरोद् (दुग्ध के समुद्र) से घिरा हुआ, और बड़ा
 शोभा वाळा तथा दश हजार योजन ऊँचा है ॥ १ ॥

और उतने ही प्रमाण का चारोंतरफ से विस्तार वाळा
 है, और चाँदी, लोहा, और सोने के ऐसे तीन शिखरों से
 समुद्र दिशांय और आकाश को प्रकाशित कर रहा है ॥ २ ॥

और रत्न धातुओं से चित्र विचित्र ऐसे अम्व शिखरों से
 भी दिशाओं को दीप्त करता हुआ है, और उन शिखरों में
 भी नाना प्रकार के खता, गुल्म, शोभा दे रहे हैं, और
 सरण्याओं के जलों के निर्घोष (शब्द) हो रहे हैं ॥ ३ ॥

फिर वह पर्वत चारों तरफ के जल के तरङ्गों की टक्-
 रों से अपने चरणों को धुला रहा है, और हरित वण
 के ऐसे मरकत मणियों के खण्डों से भूमि को दशम कर
 रहा है ॥ ४ ॥

और बड़े २ सिद्ध लोग, चारणा, गन्धर्व, विद्याधर, महो-
 रग, किन्नर, और अक्सरा लोग जिस की कन्दराओं का
 सेवन करते हैं, अर्थात् वहां रहते हैं ॥ ५ ॥

और जहां पर सङ्गीतों के नाकों से गुहाओं में प्रति-
 ध्वनि होनेपर बड़े बड़े श्लाघावाक् सिद्ध लोग, शत्रुकी शङ्का से
 चारों तरफ से गर्जते हैं ॥ ६ ॥

और नाना प्रकार के आरण्य (जङ्गल) पशुओं के झुंडों
 से व्याप्त ऐसी गुहाओं से अलङ्कृत हो रहा है, और चित्र
 विचित्र द्रुम जिनों में ऐसे देवताओं के वाग वगीचा
 जिसमें खगेरहे हैं, जिन वागवगीचाओं में मधुर और सुरीले
 कण्ठवाले पक्षिण्य बोख रहे हैं ॥ ७ ॥

जिस में नाना प्रकार की स्वच्छ जल वाणी नदियों और तालाब
 शोभा दे रहे हैं, कि जिनके पुष्पिनो में मणियों की वालु-
 का है । और देवस्त्रियों के स्नान से अति सुगन्धित जल
 के गन्ध को ब्रिये हुए जहां पवन चल रहा है ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य द्रोण्यां वरुणस्फोद्यानमास्ते ॥ ६ ॥

गिरिविनादिसर्वं च्यवमिति वक्ष्यत्यतो गिरिमुपवयं वनं वयं
 यति—सर्वतोऽलङ्कृतमिति । मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाऽशोकचम्पकैः
 चूतैः प्रियालैः पनसैरात्रैराम्रातकैरपि । क्रमुकैर्नालिकैश्च खर्जूरैर्वीजपूरकैः ॥ १३ ॥

मधुकैः सालतालैश्च तमालैरसनाऽर्जुनैः ।
 अरिष्टोदुम्बरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैः ॥ १२ ॥
 पिचुमनैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ।
 ब्राह्मक्षुरम्भाजम्बाभिर्वदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥
 बिल्वैः कपित्थैर्जम्बीरैर्वृतो भस्मातकादिभिः ।
 तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजम् ॥ १४ ॥
 कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रश्रियोजितम् ।
 मत्तपट्पदनिर्घुष्टं शकुन्तैश्च कलस्वनैः ॥ १५ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राहैः सारसैरपि ।
 जलकुक्कुटकोपष्टिदात्यूह^(१)कुलकूजितम् ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

तस्मिन् गिरो सर आस्ते तद्वर्णयति । सुविपुलमित्यादि साङ्गैः
 पञ्चभिः । लसति काञ्चनपङ्कजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदादीनां भिवा ऊर्जितं कवः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च
 निर्घुष्टम् ॥ १५ ॥

चक्राहैः सारसैरप्याकीर्णं जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजि-
 तम् ॥ १६ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"ये मां त्वां च सरश्चेदम्" इत्यादिना गिरिबन्धनं सर्वं प्रथेय-
 मिति वक्ष्यति भगवानतो गिरिमुपवर्णयन् वनं वर्णयति-तस्योक्तवि-
 धस्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां महात्मनो वरुणस्य ऋतुमदायकम्
 उद्यानवनमस्ति कथ्यभूतं सुरबोधितामाक्रीडं विहारस्थानम् ॥ ९ ॥

नित्यं फलानि पुष्पाणि च येषां तैर्द्रुमैः परितोऽलङ्कृतं द्रुमानेषु
 काञ्चिद्वर्णयति-मन्दादेरिति । मन्दादिभिर्द्रुतः वनप्रदेशापेक्षया पुंलि-
 ङ्गनिर्देशः । तस्मिन्नुद्याने सरोऽस्ति कथ्यभूतं सुविपुलं विस्तृतं ल-
 सति काञ्चनमयानि पद्मानि यस्मिन् ॥ १०-१४ ॥

कुमुदादीनां भियोर्जितं समृद्धं मत्तमधुपानमसैः पट्पदैः
 मृत्तैः कवो मधुरः स्वनो येषां तैः शकुन्तैः पक्षिमिश्च निर्घुष्टं
 ध्वनितम् ॥ १५ ॥

हंसैः कारण्डवैश्चाकीर्णं सङ्कुलं चक्राहैः सारसैरप्याकीर्णं
 समस्तेनाप्याकीर्णं पदेन प्रधानरवासापेक्षया प्यम्बवः जलकुक्कु-
 टादीनां कुलैः कूजितं कवेति पाठान्तरं तत्र कवं मधुरं भवति
 यथा तथा कूजितम् ॥ १६ ॥

(१) जलमिति पाठान्तरम् ।

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आक्रीडं क्रीडारङ्गम् ॥ ९ ॥

चूतोऽङ्गनामिषः प्रियालः स्फुटोनाम वृक्षः द्रुमिकदेशमवः
 चूतो वा आम्रः पिकोदरो माकन्दनामा स चूतः आम्रातकः
 आम्रवृक्षः सालः सर्जविशेषः अरिष्टो बृहत्पत्रः पिचुमन्विशेषः
 किंशुकः पलाशः ॥ १०-१२ ॥

पिचुमन्धः बृहत्पत्रः रोमशनामा वा सरवः जीरवृक्षः गुग्गु-
 लुर्वा ॥ १३-१७ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ऋतुमन्नाम उद्यानमास्ते ॥ ९ ॥

मन्दादिभिर्द्रुत इति पुंलिङ्गनिर्देशेन गिरिबन्धने व्याख्याय-
 माने तस्मिन् सर इत्यत्र तत्पदेन प्रकाशते गिरिबन्धनोद्यमाने तत्रत्य-
 सरसि गजेन्द्रावगाहनादिकथायां सत्याम् ऋतुमन्नाम्नो वरुणो-
 द्यानस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वाद्वाच्यं स्यात्तस्मात् इत इत्यादिवाङ्म-
 तमिदमुद्यानविशेषस्यैव व्याख्येयम् ॥ १०-१६ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"ये मां त्वां च सरश्चेदम्" इत्यादिना गिरिबन्धनं सर्वं विवे-
 यमिति वनमास्ते ॥ ९ ॥

पुनर्निर्णयं वर्णयति-मन्दादेरिति, चतुर्भिः । मन्दादिभिर्द्रुत
 इति चतुर्णामन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मत्स्यकच्छपसञ्चारचलत्पद्मरजः पयः ।

कदम्बवेतसनलनीपवञ्जुलकैर्वृतम् ॥ १७ ॥

कुन्दैः कुरवकाशोकैः शिरीषैः कुटजेन्द्रैः ।

कुब्जकैः स्वर्णयूषीभिर्नागपुन्नागजातिभिः ॥ १८ ॥

मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ।

शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यवर्तुभिरलन्दुमैः ॥ १९ ॥

तत्रैकदा तद्विरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणायूथपश्वरन् ।

सकण्टकान्कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मं प्ररुजन्वनस्पतीन् ॥ २० ॥

यद्वन्धमात्राह्वरयो गजेन्द्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखङ्गाः ।

महोरगाश्चापि भयाद्भवन्ति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तपदीपः ।

तस्मिन्सरो वर्ययति—तस्मिन्निति, सार्धैः पञ्चभिः ।
तस्मिन् गिरौ सुविपुलं सर आसीत् जसन्ति काञ्चनपद्मानि
तस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदानां भिवा शोभया ऊर्जितं समूहम् मत्सैः वदपदैः
अमरैः कजो मधुरः खगो येषां तैः शकुन्तैश्च निषुष्टं नादि-
तम् ॥ १५ ॥

हंसैः कारयडवेराकीर्णैश्च चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णैश्च
जलकुक्कुटादीनां कुलैः समूहैः कृतितम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उस पर्वत की गुहा में महात्मा भगवान् वरुण का
भी एक ऋतुमान् नामवाला वगीचा है, वह भी एक
देवस्त्रियोंके खेलने का स्थान है ॥ १४ ॥

और सदा विष्णु पुष्प फल वाले वृक्षों से अलंकृत रहता है
वे वृक्ष कौन से हैं, कि—मंदार, पारिजात, पादक, अशोक,
अपक ॥ १० ॥

शूल, (वह एक आम की जाति है) भिवाल, पनस,
आम्र, आम्रातक, कमुक, नारिकेल, कर्जूर, बीजपूर, ॥ ११ ॥

मधुक, साख, ताख, तमाक, असन, अर्जुन, अरिष्ट, उडुम्बर,
पूछ, बडू, किशुक, चन्दन, ॥ १२ ॥

विष्णुमन्द, कोविदार, सरल, सुरदार द्राक्षा, इष्टु, रेभा,
जम्बू, वदरी, अस्त्रामय, आमलक, ॥ १३ ॥

विल्व, कपिश, जंबीर, मल्लातक, इत्यादि वृक्षों से व्याप्त हो
रहा है उस पर्वत, के विषे एक बड़ा विशाल सरोवर है, जिस
में कांचन के कमल खिले हुए हैं, ॥ १४ ॥

और कुमुद, वरपत्र, कलहार, घातपत्र, इत्यादि जाति के
कमलों की शोभा से सुशोभित हो रहा है और मत्स अमरों
की गुजार से तथा मधुर स्वर पक्षियों के कूजने से व्याप्त
हो रहा है ॥ १५ ॥

तथा हंस, कारंडव, चक्राह्व, और सारस पक्षियों से भी
व्याप्त हो रहा है, और जल कुक्कुट, कोयटि, दायूड, इन
पक्षियों के समूहों से कूज रहा है ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषास्तपदीपिका ।

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चक्षतां पद्मानां रजसा
युक्तं पयो यस्मिस्तत् ॥ १७—१८ ॥

नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तीरलं शोभि-
तम् ॥ १९ ॥

तत्रैव सत्येकदा तद्विरिकाननाश्रयो वारणायूथपः करेणुभि-
श्चरन्तुषादिभिरन्यथैव हतः सरोवरदृष्ट्याभ्याशं समीपमगमदिति
पञ्चमेनाश्रयः, किं कुर्वन् कीचकवेणुवेत्रवत् विशालं गुल्मं कृता-
दिसम्भवे वनस्पतीश्च प्ररुजन्ममञ्जु ॥ २० ॥

कथम्भूतः यस्य गन्धमात्राह्वरयः सिद्धा गजेन्द्रादयश्च
भयाद्भवन्ति पलायन्ते ॥ २१ ॥

* सकयदकमिति, बीर० विज० ।

[१]

वृकावराहामहिषर्क्षशल्या गोपुच्छसाला वृकमर्कटाश्च ।

अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादयश्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥

स धर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मद्व्युत्कलभैरनुवृतः ।

गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन्निषेव्यमाशोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥

सरोऽनिलं पङ्कजरेणुवितं जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणाः ।

वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्सरोवराभ्याशमथागमद्भुतम् ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावायैदीपिका ।

वृकादयः क्षुद्रा मत्स्याः प्राणिनोऽन्यत्र तदृष्टिपथं त्यक्त्वा
चरन्ति ॥ २२ ॥

पुनः कीदृशः धर्मतप्तः मद्व्युत्कलभावी मदमभ्युत्तीति तथा
नैः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण च चक्षतां चक्षानां
पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिन्कच्छादिभिर्वृतम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिः शोभितम् इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

नित्यमृतवः कच्छपुष्पादिसम्पत्तिहेतवो येषां तैरन्यैश्च तीरजैः
द्रुमैरलमखड्गकृतमखमत्यर्थं शोभितमितिवाऽन्वयः ॥ १९ ॥

तत्रैवं स्थिते एकदा तद्विरिकाननाभयः वारणायूथपः गजेन्द्रः
करेणुभिर्गजैभिः चरन् तृषार्दितेन स्वयूथेन वृतस्तस्य सरो-
वरस्याभ्याशं समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किङ्कुर्वन् कण्टकैः
सहितं कीचकवेषुवेत्रवर्तं विशालं गुल्मं खतादिसम्भ्रमं वन-
रूपनीश्च प्रवृज्यमानः ॥ २० ॥

तमेव विधिनष्टि-यस्य गजेन्द्रस्य गन्धमात्राद्यायप्रसारमात्रात्
निर्द्वन्द्वतयः मृगाः प्रतिपक्षिणो गजाश्च भयात् पलायन्ते ॥ २१ ॥

अन्ये क्षुद्रा हरिण्यादयो मृगास्तु यस्य गजेन्द्रस्यानुग्रहेणा-
नुष्ठानेनाऽभीता निर्भयाश्चरन्ति चेदः ॥ २२ ॥

स गजेन्द्रो धर्मेणातपेन तप्तः मत्स्याधिकरिभिः करेणुभिः
कलभैश्चानुवृतः मत्स्याविभिः कलभैश्चानुवृत इति वा गरिम्णा
रूपोत्थेन गिरिं तत्कम्पयन् मदमभ्युत्तीति तथा तैरलिकुलैर्निषे-
व्यमाणाः ॥ २३ ॥

सरसः सम्बन्धिनमनिष्ठं वायुं पङ्कजरेणुभिरुचितं व्याप्तं
विदूरदेशे जिघ्रन्मदेन विह्वले चक्षिते ईक्ष्ये यस्य तृषा पिपा-
सयाऽर्दितेन पीडितेन स्वयूथेन वृतः तत्सरोवराभ्याशं वृतं
सन्वरमगात् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अशोकः सितरक्तपुष्पमेदेन द्विविधः कुरवकः कुटजः कुञ्जकं
भ्रमरीपुष्पं स्वर्णकृतमाखः कमलात्पुष्पकः ॥ १८ ॥

शतपत्रं जालकं मत्कुञ्जिका खता "मलद्रुमः स विज्ञेयो
नित्यपुष्पफलो द्रुमः" इत्यभिधानम् । तस्मिन्नुद्याने सरोवरोऽस्तीत्य-
न्वयः । तत्रोद्याने तत्सरोवराभ्याशमाद्रवदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

सकण्टकं विशालगुल्मं वनरूपनीश्च प्रवृजन् ॥ २० ॥

हरिप्रभृतिमर्कटास्ताः यस्य गन्धमात्रात् अद्भुतमभात् द्रव-
न्तीत्यन्वयः । खड्गो मृगविशेषः व्याख्येयः सर्पाकारो मृगः लके-
भ्योऽन्ये द्रव्यक्षुद्रा हरिणादयो मृगविशेषा यदनुग्रहेणाऽभीता-
श्चरन्ति सिंहादिभयराहित्यात् ॥ २१—२३ ॥

सरःसम्बन्धिवायुम् ॥ २४—२६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

तत्रैकदेति पञ्चकम् ॥ २०—२३ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायैर्दृष्टिनी ।

तस्मिन्नुद्याने सर आस्ते तद्वर्णयति-सार्धैः पञ्चभिः । अकुन्तैः
पक्षिभिः सहितम् मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चक्षतां पद्मानां
रजसा युक्तं पयो यस्मिन्कच्छादिभिर्वृतम् नित्यमृतवः कच्छपुष्पादिसम्पाद-
नार्थं येषु नैः ॥ १७—१९ ॥

तत्रैकदा वारणायूथपः अगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किङ्कुर्वन्
करेणुभिश्चरन् खमहसं भुञ्जानः कीचकवेत्रवर्तं विशालं गुल्मं
प्रवृजन् प्रभञ्जन् ॥ २० ॥

हरयः सिंहाः ॥ २१ ॥

यदनुग्रहेण तु वृकाद्याः क्षुद्रा अपि चरन्ति क्षिप्तवस्त्र
दृष्टिपथं त्यक्त्वा ॥ २२—२४ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिंहास्तप्रदीपः ।

मत्स्यकच्छपसञ्चारेण चक्षतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो
यत्र तत् कच्छादिभिर्वृतमावेष्टितम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिरलं शोभितमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥